

فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی

س ۴ - ش ۱۲ - پاییز ۸۷

از منظومه فنیکس تا منطق الطیر عطار و استرالیا

دکتر هاشم محمدی

استادیار دانشکده ادبیات دانشگاه آزاد اسلامی - واحد گچساران

چکیده

ورود منظومه‌های داستانی و حکایات تمثیلی (از زبان پرندگان و حیوانات) به کشورهای اروپایی، انگیزه‌ای شد که شاعران غربی همانند شعرای مشرق‌زمین این‌گونه داستان‌ها و حکایت‌ها را به شکل تمثیل درآوردند و برای اهداف آموزشی خود به کار برند. در میان این منظومه‌ها، منطق الطیر عطار با درون‌مایه رمزی و تمثیلی، افق‌های تازه‌ای از فرهنگ و ادب و عرفان را به روی علاقه‌مندان گشود و سبب شد که بسیاری از خاورشناسان به ترجمه و تحقیق در این باره پردازند. در این نوشتار، منطق الطیر استرالیا، سروده «آن فربرن» (Anne Fairbarin)، با منطق الطیر عطار مقایسه و ارزیابی شده و شباهت‌ها و همانندی‌ها و وجوه اختلاف و تمایز این دو منظومه، بیان گردیده است. منظومه فنیکس (phoenix) هم اگرچه در قرن نهم میلادی سروده شده و از نظر زمانی بر دو منظومه دیگر تقدم دارد، اما شباهت‌ها و همانندی‌هایی که با منظومه عطار دارد، گویای این است که شاید همچون منطق الطیر عطار، مأخذ آن، داستان پرندگان در دوران پیش از اسلام و سده‌های اول پس از حمله اعراب باشد.

کلیدواژه‌ها: منطق الطیر استرالیا، منطق الطیر عطار، منظومه فنیکس، همانندی و شباهت‌ها، وجوه افتراق

و تمایز.

تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۷/۴/۲۴

Email: Hashem mohamadi 469@yahoo.com

مقدمه

دانش مشرق‌زمین به وسیله حکایات تمثیلی از زبان پرندگان و حیوانات، به زودی راه خود را به سوی کشورهای اروپایی باز کرد. شاعرانی که این‌گونه حکایات را به نظم کشیدند، همانند شعرای مشرق‌زمین، آنها را به صورت تمثیل درآوردند و برای اهداف آموزشی خود به کار گرفتند.

در بین منظومه‌های داستانی و تمثیلی، *منطق‌الطیر عطار*، با درونمایه رمزی و تمثیلی، از نمونه‌های آشکاری است که افق‌های تازه‌ای از فرهنگ و ادب و عرفان را به روی علاقه‌مندان گشوده است. *منطق‌الطیر عطار* مجموعه‌ای است از لطیف‌ترین الفاظ فارسی و بلندترین افکار عارفانه و شیواترین تخیلات شاعرانه که در قالب مثنوی و در وزن کوتاه و پرکاربرد فاعلاتن / فاعلاتن / فاعلن یا فاعلان (بحر رمل مسدس محذوف یا مقصور) - که وزن منتخب مولوی در مثنوی معنوی نیز هست - سروده شده است. تعداد ابیات این منظومه، ۴۶۹۶ بیت^(۱) و روش عطار در شکل دادن به آن، همانند سبک سنایی غزنوی است. بنا به قول استاد عبدالحسین زرین‌کوب، «*منطق‌الطیر* درواقع یک نوع حماسه عرفانی است، شامل ذکر مخاطره و مهالک روح سالک که به رسم متداول قدما از آن به طیر تعبیر شده است.» (زرین‌کوب ۱۳۶۲: ۱۲۶)

داستان اصلی این مثنوی، سرگذشت پرندگانی است که به رهبری هدهد در جست‌وجوی سیمرغ طی طریق می‌کنند و پس از گذراندن مراحل و مهالک بسیار، سرانجام به حضرت سیمرغ می‌رسند، اما جز سی مرغ از بازمانده هزاران مرغ که در طلب سیمرغ گام نهاده بودند، موجود دیگری نمی‌یابند. در این منظومه داستانی و تمثیلی، برای تفهیم و اثبات یکی از اصول عرفان و تصوف، به وحدت وجود پرداخته شده است. *منطق‌الطیر* شامل ۱۹۲ حکایت فرعی است. ۹ حکایت آن به مقدمه اختصاص دارد. میانگین تقریبی هر حکایت ۱۵ بیت است و فقط ۴ حکایت

س ۴ - ش ۱۲ - پاییز ۸۷ _____ از منظومه فنیکس تا منطق الطیر عطار و استراليا / ۸۳

بلند دارد که «شیخ صنعان» با ۴۰۹ بیت، بلندترین آنهاست. (یوسفی ۱۳۷۴: ۳۸)

متفکران آزاداندیش بارها و بارها در طی سده‌ها از زبان و شخصیت پرندگان در بیان مفاهیم فلسفی و جهان‌شناختی، حتی در کالبدی که برای همگان قابل فهم بوده است، بهره گرفته‌اند. تاریخچه این بیان تمثیلی در ایران به دوره ساسانی و به زمان مانی می‌رسد. برخی از پیشوایان مذهبی چون مانی و مزدک، گذشته از بیان تمثیلی و انشای تشبیهی به نثر و نظم که از راه گوش به مردم می‌رسانیدند، استفاده از راه چشم را نیز فراموش نمی‌کردند و با به کار بردن نقاشی چینی، از راه تصویر نیز خواسته‌های خود را به مردم می‌رسانیدند. می‌توان / ارزنگ مانی را نمونه پیشرفت هنر نقاشی و کلیله و دمنه را نمونه تشبیه‌سازی بیانی آن دوران به شمار آورد. (منزوی ۱۳۷۹: ۴۷). پس از آن اندیشمندانی چون اخوان‌الصفاء، ابن‌سینا، غزالی، عین‌القضاة همدانی، سهروردی و ... از این گونه تمثیل برای بیان اندیشه‌های سرپوشیده خویش یاری جستند.

پیشینه تحقیق

در نیم قرن گذشته بسیاری از استادان درباره منطق الطیر عطار بحث و تحقیق کرده‌اند که از جمله ایشان می‌توان از هلموت ریتز^۱، سعید نفیسی، صادق گوهرین، زرین‌کوب و فروزانفر نام برد. طبق تحقیقات استاد فروزانفر، منطق الطیر عطار، تحت تأثیر رساله الطیر ابن‌سیناست (فروزانفر ۱۳۴۰: ۳۴۲). احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی در کتاب سیمرغ و سی‌مرغ (منزوی ۱۳۷۹: ۳۲۴۳-۳۲۳۶)، تعداد ۱۳۳ نسخه از منطق الطیر نشان داده که ۳۹ نسخه آن پیش از سال ۹۰۰ ه. ق نوشته شده است. «همچنین در ذریعه (۹: ۷۲۹) و (۱۹: ۳۰۸) منطق الطیر شناسانده شده است و چاپ‌های ۲۳ گانه منطق الطیر در فهرست مشار دیده می‌شود.» (همان: ۱۶)

1. Helmut Ritter

تا چندی پیش، تصحیح و شرحی شایسته در دسترس علاقه‌مندان به ادبیات و عرفان و این متن مهم عرفانی نبود تا اینکه استاد شفیع کدکنی در سال ۱۳۸۳ این منظومه را تصحیح و با حواشی بسیار ارزنده‌ای به زیور طبع آراستند.^(۲) تشبیه روان آدمی به مرغ و تن آدمی به قفس و استفاده از زبان مرغان، از ویژگی‌های ادبیات هند و ایران ساسانی و موضوع آن، بیان نظر هند و ایرانی وحدت وجود یعنی اتحاد خدا و جهان است. واژه منطق‌الطیر، از زبان قرآن در داستان سلیمان گرفته شده است.^(۳) بنابر اساطیری که در سده سوم تا هفتم میلادی در میان دیصانیان و مرقونیان و دیگر مذاهب مرکب از ثنویت و تثلیث شهرت داشته است، سلیمان افزون بر پادشاهی که تاریخ یهود حاکی از آن است، مقام پیغمبری هم داشته و زبان مرغان را می‌دانسته است. (سوره نمل ۲۷: ۱۶). برخی از سرایندگان هندی چنین آثاری را طوطی‌نامه یا چهل‌طوطی و هدهدنامه نامیده‌اند.

پس از آمدن عرب‌ها، این گونه داستان‌ها به‌وسیله ایرانیان مسلمان به عربی درآمد و سپس تکمیل شد و گسترش یافت که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

الف - ترجمه‌های عربی

- باب‌البوم و الغراب کلبله و دمنه، ابن مقفع (۱۴۸ ه. ق / ۷۵۹ م) از پهلوی به عربی

- منطق‌الطیر منسوب به ابومنذر هشام کلبی (متوفی ۲۵۰ ه. ق / ۸۲۰ م) (ابن ندیم ۱۳۶۶: ۱۶۲)

- الطیر از یعقوب بن اسحاق السکیت (همان)

- رسائل اخوان الصفا (رسالة ۲۲) (منزوی ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۹۳)

- الطیر یا شبکه و الطیر ابن سینا (۴۲۷ ه. ق / ۱۰۳۵ م)، یا سه شرح از:

علی بن شاهک، شریف بن ناصر هاشمی بغدادی و علی بن سلیمان بحرینی به نام مفتاح‌الخیر فی شرح رسالة‌الطیر که در سال‌های اخیر هم ویکتور الکک لبنانی آن

را به عربی سروده است.

ب - ترجمه‌های فارسی

- ترجمه‌های رساله‌الطیر ابن سینا: ۱. ترجمه سهروردی با تصحیح دکتر نصر و پروفیسور هنری کربن به سال ۱۹۷۰ در تهران (مجموعه آثار فارسی سهروردی) ۲. ترجمه اخسیکتی (احمد بن قاسم بن احمد بن خدیو) ۳. ترجمه ملاوجیه‌الدین که به گفته دکتر مهدوی نسخه‌اش به شماره ۳۶۸۸ در کتابخانه اسعد افندی استانبول موجود است.

- ترجمه رساله‌الطیر ابن سینا و دو شرح بر ترجمه‌های فارسی آن: ۱. شرح منسوب به عمر سهلان ساوجی ۲. شرحی بی‌نام از محمدباقر سبزواری ۳. رساله فارسی دیگری به نام لسان‌الطیر به ابن سینا نسبت داده شده که در فهرست رضوی (ج ۴: ۱۳۲) با عنوان رساله‌الطیر از مؤلفی ناشناس معرفی شده است^(۴) (منزوی ۱۳۷۹: ۲۹۴). همچنین دو داستان سمبلیک حی بن یقطان و سلامان و ابسال هم از ابن سینا قابل ذکر است و همین‌طور شرح رساله‌الطیر ابن سینا به نام مفتاح‌النخیر از علی بن سلیمان بحرینی.

- ترجمه برادران غزالی، محمد (۵۰۵ هـ. ق / ۱۱۱۱ م) و احمد (۵۲۰ هـ. ق / ۱۱۲۶ م)، که هر کدام رساله‌ای در داستان مرغان دارند. نخستین ایشان داستان را به زبان عربی و دومین به زبان فارسی نگاشته و شاید یکی ترجمه دیگری باشد.

- عین‌القضاة همدانی هم در نامه‌هایش روان آدمی را به مرغ اسیرشده در قفس تن مانند کرده است. (عقیف عسیران ۱۹۶۸، ج ۱: ۲۰۰)

- عبهرالعاشقین و رساله‌القدس از روزبهان بقلی.

- ترجمه منازل‌القلوب از الاهی سیمایی که شرح رساله‌القدس روزبهان بقلی شیرازی است.

- ترجمه رساله‌الطیور از نجم‌الدین رازی (۶۵۵ هـ. ق / ۱۲۵۶ م). سهروردی افزون بر ترجمه فارسی رساله‌الطیر ابن سینا، چند رساله سمبلیک دیگر هم در این باره دارد

که عبارتند از لغت موران، صفیر سیمرخ، آواز پر جبرئیل، عقل سرخ، رساله فی حالة الطفولیه. «چلبی در کشف‌الطنون گوید: میرسید علی همدانی (م ۷۸۶) گزیده‌ای از منطق‌الطیر عطار برداشته. (ذریعه، ۲۲: ۴۳۹) همچنین شاعری ترک به نام گلشهری (۷۱۷ ه. ق ۱۳۱۷ م) آن را به شعر ترکی ترجمه کرده، سپس امیر علی شیر نوایی (۹۰۹ ه. ق ۱۵۰۰ م)، بار دیگر آن را به ترکی به نظم درآورده و لسان‌الطیر نام نهاده (ذریعه، ۱۸: ۳۹۶). ترجمه کردی شیخ صنعان با مقدمه قادر فتاحی قاضی به سال ۱۳۴۶ (۱۹۶۷ م) به وسیله مؤسسه تاریخ و فرهنگ و هنر ایران دانشگاه تبریز منتشر شده است.» (منزوی ۱۳۷۹: ۲۹۵)

ج - ترجمه‌های انگلیسی

دکتر نوایی ۳۹ خاورشناس را که درباره عطار تحقیق نموده‌اند، یاد کرده که ۹ تن از ایشان به ویژه درباره منطق‌الطیر کار کرده‌اند. (همان: ۲۵)

ادوارد فیتز جرالده^۱ مترجم و شاعر معروف که رباعیات خیام را به انگلیسی برگردانده، یکی از کسانی است که منطق‌الطیر عطار را ترجمه کرده است، اما آن‌گونه که پیداست، ترجمه او فقط یک سوم متن عطار را شامل می‌شود. پس از او محقق هندی به نام مسانی^۲ هم به ترجمه منطق‌الطیر دست زده که او هم قسمت‌های مهمی را حذف کرده است. ترجمه دیگر به قلم جان نات^۳ است که او برای ترجمه از متن فرانسوی استفاده کرده است. این ترجمه به نثر است و بعضی از قسمت‌های مهم داستان در آن حذف شده است.

در میان ترجمه‌های منطق‌الطیر می‌توان به ترجمه دیک دیویس^۴، مترجم محقق و مدرس ادبیات فارسی در دانشگاه ایالتی اوهایو، اشاره کرد. وی در ترجمه منظوم

1. Fitz Gerald
2. Messani
3. Jann not
4. Dick Davis

زیبای منطق الطیر به زبان انگلیسی از قالب مزدوجه حماسی^۱ استفاده کرده است که شباهت زیادی به قالب مثنوی دارد. (تولایی ۱۳۸۰: ۷)

دیگر محققان و مترجمان منطق الطیر عبارتند از:

- 1- Jackson, A.V. Williams. 1917. «The Allegory of The Motis and The Flame», Translated from The *Mantiq -ot-teyr* of farid-ad-Din Attar. *Journal of American oriental soc.* Vol 36, pp. 345-47.
- 2- Krehl, Ludolf. 1857. *Compte-rendu de La Poesie Pilosophi-que et Religieuse.* Chez Ies Persans d'apres Le Mantic Utteir. Ou le Langage des oiseaux de Farid-ud-Din Attar Par M. Garcin de Tassy. Gottingen 1858.
- 3- Masani, R.P. 1942. *The Conference of the birds: a Sufi all-egory, being an abridged veridged version of Farid ud-Din Attar's Manitiq-ot-teyr.* London.
- 4- Natt, CS. 1961: *The conference of The birds (Mantiqu't-tair): A Philosophical religious poem in prose* Trans Reissue: London, 1961, 155 p.
- 5- S, B. de. 1556. *Lettre Sur Le Mantic-uttair.* (Langage des oiseaux) Poeme Persan de Philosophie religieuse Par Ferid ud-din Attar. Paris.
- 6- Shaikh, Gulam Mohammad Abid. 1911. Translation of *Manteq-ut tair*, Lines 1-1110. with explanatory notes. Allusions, Life of The Poet and an outline of The book. Ahmedabad, 1962.
- 7- Taeschner, F. 1962. Des altrum tukischen Dichters Gulsehri Werk Mantik ut-tayr und Seine Vorlage, das gleichnamige werk des Persischin Dichters Fariduddin Attar. Nemeth Armagani, PP. 359-371.
- 8- Tassy. M. Garcin de. 1863. Farid-Uddin Attar. *Mantic Uttair* ou le langage des oiseaux, Poeme de Philosophie religieuse Publie' en persan. 1857. The Same: Traduit du Persan Par M. Garcin de Tassy.
- 9- Wricht. Wiliam Aldis (ed). 1889. *A birds-eye View of Farid Uddin Attar,s Bird Parliament.* Letters and literaty remains of Edward Fitz Gerald London, and New York, PP. 431-82.

منطق الطیر استرالیا

در سال ۱۹۵۵ میلادی، دیوان شعری با عنوان منطق الطیر استرالیا^۲ به وسیله

1. Heroic couplet

2. An-Australian. Conference of the Birds

انتشارات Black pepper در سیدنی استرالیا به چاپ رسید که این کتاب منظوم را آن فربرن^۱ با الهام از منطق الطیر عطار سروده که به وسیله دکتر محمد تولایی به زبان فارسی برگردانده شده است. تعداد ابیات منطق الطیر استرالیا، ۴۰۸ سطر، یعنی یک دهم متن فارسی است. فربرن در سرودن، تنها طرح اصلی شعر عطار را گرفته و از حکایات فرعی در شعر او خبری نیست. فقدان این حکایات از سویی سبب می‌شود که شعر «فربرن» در متن زبان انگلیسی بیاید و تنها بر درون‌مایه وحدت وجود استوار گردد و از سوی دیگر طبیعی است که شعر وی به اندازه شعر عطار موفق به بیان مقاصد عرفانی نشود. زبان او نیز چون زبان عطار رمزی و تمثیلی است. از ویژگی‌های شعری وی، اقتباس و نقل اشعار مولانا، جامی، حافظ و دیگران و همچنین آیات قرآنی و کلام سهروردی است که با دیگر عناصر شعری وی پیوند طبیعی می‌یابند. (تولایی ۱۳۸۰: ۹). منظومه در قالب شعر سپید^۲، شامل ابیات موزون اما بی‌قافیه است که با ضرب‌آهنگ گفتار روزمره مردم انگلیسی‌زبان بیشترین پیوند و نزدیکی را دارد و تاکنون از تمامی قالب‌ها در شعر انگلیسی استفاده شده است. (همان: ۱۰)

در این منظومه، هدهد از فراسوی زمان و مکان می‌گذرد تا به دیدار همزاد خود کبوتر^۳ در نیم‌کره زمین نایل شود. کبوتر با شوق، ندای هدهد را لبیک می‌گوید و سی‌مرغ را از صحاری سوزان و باتلاق‌های سرزمین دهشتناک خویش و از رودها و دریاها و آسمان بیدادگر و درختان پولادین گرد می‌آورد. مرغان با باوری خالصانه یکی می‌شوند و در آسمان دل به سوی نور پرواز می‌کنند تا برای رهایی از معاصی کبیره و اندوه تیره خویش مشکل‌گشایی بیابند.

-
1. Anne Fairbairn
 2. Blank-verse
 3. Spinifex pigon

منظومه فنیکس

فنیکس^۱ که آن را عنقا، سمندر و سیمرغ هم می‌نامند، در بعضی منظومه‌ها «قفس» هم نامیده می‌شود.

منظومه فنیکس در ۶۷۷ مصرع و هشت بند، به احتمال زیاد به وسیله یک دبیر کلیسا در عصر «کین دولف»^(۵) سروده شده و افسانه کلاسیک و شرقی پرنده‌ای است که با تجدید حیات، خود را جاودان ساخته و سمبل جاودانی در دین مسیح شده است. (ابجدیان ۱۳۷۱، ج ۱: ۹۸)

قسمت اول منظومه یعنی ۳۸۰ مصرع اول، ترجمه آزاد شعر لاتین ۱۷۰ مصرعی فینیکس اثر لاکتانتیوس^۲، شاعر قرن چهارم، و ۲۹۷ مصرع دیگر، تفسیر تمثیلی آن است. تفسیرهای تمثیلی از بسیاری منابع دانشمندانه، به ویژه از بیدو امبروز^۳ قدیس، همراه با استعاره‌ها و تفسیرهای تخیلی شاعر اقتباس شده است. منظومه با شرح باغی در مشرق زمین که پرنده‌ای افسانه‌ای در آن مأوا گزیده، شروع می‌شود. زیبایی و لطافت پایدار این باغ همانند زیبایی و لطافت بهشت عدن است؛ جایی آرام، درخشان و مسطح که ارتفاعش چهل و هشت ارش بالاتر از هر کوه بلندی است. هوایش نه گرم است و نه سرد، در آنجا از طوفان خبری نیست و برف و باران ندارد. نه پیری است و نه بیماری، نه فقر و نه مرگ، نه اندوه و نه خواب. نه‌رها و رودهای بسیار زیبا که از آب چشمه‌ها سرچشمه می‌گیرند، سالی دوازده مرتبه زمین را آبیاری می‌کنند. شکوفه‌ها و میوه‌ها جاودانند و درختان همیشه سبز در تمام سال پر از شکوفه‌اند. وقتی طوفان نوح همه دنیا را فرا گرفت، این سرزمین فرخنده آسیب ندید و تا قیام قیامت شکوفا خواهد ماند. در این فردوس جاودان هیچ برگی

1. phoenix
2. Lactantius
3. St Ambrose

پژمرده نمی‌شود و هیچ آتشی آن را ویران نمی‌سازد. عنقا در این باغ روزی دوازده مرتبه از آب‌های خنک می‌نوشد و در آن آب‌تنی می‌کند و آن‌گاه پر می‌گشاید تا شاید شگفت‌انگیزترین آهنگی را که از آفرینش جهان تا کنون شنیده نشده، سر دهد. بعد از هزار سال به سرزمینی می‌رود که بشری در آن نیست و مدتی در بیابان میان پرندگان روزگار می‌گذرانند. با وجود قدرتمندی در پرواز وقتی پیری عذابش می‌دهد، به سوی غرب پر می‌کشد، در حالی که پرندگان در اطرافش ازدحام کرده‌اند و آرزوی خدمت به سرورشان را دارند. بدین ترتیب با گروهی از پرندگان به سرزمین سوریه می‌رود و در درختی به نام عنقا که درخشان‌ترین شکوفه‌ها را دارد و تا ابد از گزند روزگار در امان است، شروع به لانه‌سازی می‌کند. دلرباترین ریشه‌ها، میوه‌ها، عطرها و هر گیاهی که خدا آفریده است، در ساختن لانه به کار می‌برد و خود در میان گل‌های زیبا و عطرها می‌نشیند. حرارت آفتاب لانه را مشتعل می‌سازد و آتش گرداگرد او را فرا می‌گیرد. شعله‌ها زبانه می‌کشند و سیم‌خ‌ساخته در آن آتش چنان می‌سوزد که تا مغز استخوانش خاکستر می‌شود و با گروه پرندگان ستایشگر که چون حواریون اطراف او را گرفته‌اند، به فردوس مشرق - جایی که مریدان را یارای رفتن نیست - می‌رسد. عنقا شادمان از بازگشت به وطن اصلی تا هزار سال با متتهای زیبایی روزگار می‌گذرانند، درحالی‌که بسیاری از پرندگان که یارای رفتن به فردوس را ندارند، غمگین بازمی‌گردند و در قسمت دوم منظومه، شاعر به تفسیر تمثیلی می‌پردازد و تجدید حیات ققنس را با حکایت‌های دیگر درهم می‌آمیزد. (ابجدیان ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۰۰)

سراینده این منظومه عناصر دیگری را از کتاب‌های مقدس و اساطیر و داستان‌های غنایی وارد این داستان کرده و با الهام از حواریون حضرت مسیح، قصه طوفان نوح و تصاویر زیبای بهشت و اوصاف آن از کتاب‌های مقدس، آزادانه داستان اصلی را پروبال داده و به اقتضای هدف آموزشی خود، تغییراتی در آن

به وجود آورده است. ترسیم زیبای طبیعت به شاعر اجازه داده است تا هر قدر که دلش بخواهد بر اصل داستان بیفزاید. در *منطق الطیر/ استرالیا* هم با عناصری از اسطوره‌های بومی و مذهبی مانند اسطوره هبوط آدم به روایت کتاب مقدس روبه‌رویم. طبیعت و محیط استرالیا در شعر «آن فربرن» منعکس شده است؛ ابرهای طوفان‌زا، بادهای سوزان، برکه‌ها، نزارها، صحرای سوزان و باتلاق‌های سرزمین دهشتناک، رودها، دریاها، درختان پولادین و آسمان بیدادگر و مرغانی که در نیم‌کره شمالی همتایی ندارند و یا اگر داشته باشند از جنبه‌هایی متفاوتند. وی از عناصر طبیعت نیم‌کره جنوبی زمین برای بیان منظور خویش یاری گرفته است.

هر منظومه، تلاش جان‌ها (دیگر پرندگان) را برای رسیدن به جانان (فردوس شرق، وطن اصلی و آسمان دل در نیم‌کره جنوبی) به گونه‌ای نمادین بازگو می‌کند. این پرندگان هم شیفته حقیقت و رسیدن به مقصد اعلی هستند، با این تفاوت که راهنمای آنان در *منطق الطیر عطار*، «دهد» و در *منظومه فنیکس*، عنقا و در *منطق الطیر استرالیا*، کبوتر است.

در هر سه منظومه، پرنده راهنما - که نماد جان‌هاست - از فراسوی زمان و مکان‌ها می‌گذرد تا به فردوس شرق و مقصد اعلی و آسمان دل، به سوی نور، پرواز کند و دیگر پرندگان، غمگین و ماتم‌زده بازمی‌مانند و اینان همان سالکان طریقی هستند که نمی‌توانند از مراحل و مهالک و عقبه‌های سخت بگذرند و درمانده و عاجز می‌شوند و از رسیدن به مقصد اعلی بازمی‌مانند. (محمدی ۱۳۸۰: ۵۹)

ساختار منظومه‌ها تعلیمی است و هر کدام به شکل سمبلیک و نمادین سعی در نشان دادن اوضاع نابسامان عصر و جامعه خویش دارد و صد البته نکته‌یابی و باریک‌اندیشی و ژرف‌نگری عطار، بهتر و درخشان‌تر جلوه می‌کند. به گفته زرین‌کوب:

با تأمل در حکایات *منطق الطیر عطار*، خواننده می‌تواند اطلاعات مفید در باب احوال و اوضاع طبقات اجتماعی عصر عطار به دست آورد. (زرین‌کوب ۱۳۶۲: ۱۶۳)

«آن فربرن» در *منطق‌الطیر استرالیا* با هدفی آگاهانه این داستان رمزی را در زبان انگلیسی به رشته تحریر درآورده تا اوضاع نابسامان عصر و جامعه خویش را نشان دهد. همان‌گونه که یاد شد، او ژرف‌نگری عطار را ندارد و عارفی نیست که از دنیا و آنچه در آن است، بریده باشد.

موضوع تجدید حیات دوباره سیمرغ و فرو رفتن در شعله‌های آتش و خاکستر شدن و دوباره متولد گردیدن، در *منطق‌الطیر عطار* و *منطق‌الطیر استرالیا* وجود ندارد و سراینده این دو منظومه، در واقع پرندگان و عنقا و سمندر را یکی دانسته و خصوصیات پرنده‌های دیگر را به آنان تعمیم داده‌اند. از دیدگاه اساطیری و افسانه‌ای و اصولاً در اصل حقایق وجودی آنها بین سیمرغ و عنقا تفاوت است، اما بیشتر فرهنگ‌های فارسی و به‌ویژه عربی، مرتکب این اشتباه شده و هر دو را یکی می‌دانند (سلطانی گرد فرامرزى ۱۳۷۲: ۲۴۳۱)

در جلد سیزدهم *دائرة‌المعارف اسلامی* به زبان عربی با قید احتمال، سیمرغ را کرکس دانسته‌اند. استاد پورداوود نوعی مرغ شکاری مثل شاهین اراده کرده است. (پورداوود ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۲۵)

در *برهان قاطع* آمده است: سیمرغ، عنقا را گویند و معنی دوم آن نام حکیمی است که زال در خدمت او کسب کمال کرد (برهان قاطع: ذیل قاف). باتوجه به روایت‌های گوناگون و متناقض که بعدها با افسانه‌های مذهبی سامی و اسلامی درهم آمیخته، می‌توان گفت که سراینده *منطق‌الطیر استرالیا* از هر کدام از موضوعات و روایات، مطالبی گرفته و با تصویرسازی‌های بدیع خود، داستانی سروده که چارچوب و ساختار اصلی آن، بر مبنای *منطق‌الطیر عطار* بوده، ولی روایت‌های گوناگون و منابع و مآخذ بی‌شمار در این باره، دست شاعر را در سرودن و توسعه اصل داستان باز گذاشته و در نتیجه شاعر آزادانه در متن اصلی داستان دخل و تصرف کرده است.

سنجش همانندی‌ها و وجوه افتراق

الف - منطق الطیر استرالیا و منظومه عطار، تلاش مرغان - که مظهر جان‌ها و نمونه و رمز مردم زمانه هستند - را برای رسیدن به مقصد بالا، به گونه‌ای نمادین نشان می‌دهند.

ب - در منطق الطیر استرالیا، مرغان شیفته حقیقت، مهالک و مخاطره‌های دشوار را همچون هفت وادی عطار سپری می‌کنند و از وادی‌ها، صحاری سوزان، باتلاق‌های سرزمین دهشتناک، رودها، دریاها، آسمان بیدادگر و درختان پولادین، عبور می‌نمایند، ولی در منظومه فنیکس از این گذرگاه‌های دشوار خبری نیست.

ج - پرنده راهنما که نقش پیر و مرشد را دارد، در منطق الطیر عطار، هدهد و در منطق الطیر استرالیا، کبوتر و در منظومه فنیکس، عنقا است که از فراسوی زمان‌ها و مکان‌ها می‌گذرد و دیگر مرغان، بی‌مدد او نمی‌توانند به حق واصل شوند. در منطق الطیر استرالیا، هدهد پس از دیدار با کبوتر، در دیار خویش در نقش پیشوا و رهبر، به ارشاد مرغان می‌پردازد.

د - مرغان در منطق الطیر عطار، باز، بط، بلبل، بوتیمار، بوف، تذرو، چرخ، دراج، صعوه، طاووس، طوطی، عندلیب، فاخته، قمری، کبک، مرغ زرین، موسیچه، هدهد و هما هستند و او از دو پرنده به نام‌های چاوش عزت و حاجب لطف هم نام برده شده که اولی مقام پاس درگاه سیمرخ را دارد و رفتار او با نوعی خشونت همراه اوست و حاجب لطف به عکس چاوش، نمونه لطف و مهربانی است.

پرنده‌گان منظومه استرالیا، مرغ بهشتی، قرقاول مرداب، نویزی ماینر، مرغ چنگ، کبوتر، قمری، طوطی کاکلی، امیو، دم جنبانک، کاکابورا، مرغ کاسواری، رولگا، مرغ زنگوله، طوطی طوقی، طوطی مولگا، سیدکاپ، اسماتی و ... هستند، که این مرغان متعلق به نیم‌کره جنوبی‌اند و در جاهای دیگر همتایی ندارند.

در منظومه فنیکس از پرنده افسانه‌ای عنقا سخن به میان آمده و شاعر او را با

سیمرغ و سمندر یکی دانسته است و دیگر پرندگان با عنوان گروه پرندگان ستایشگر آمده‌اند.

ه - از دیگر وجوه مشترک هر دو منظومه عطار و استراليا، مقاومت سالک در برابر ارشاد پیر است. در *منطق الطیر عطار*، مرغان به امید گریز از اطاعت فرمان هدهد، پیشنهاد قرعه‌کشی می‌دهند تا هر که بر نامش افتد، پیشوا شود و در *منطق الطیر استراليا* هنگامی که کبوتر عقاب را فرامی‌خواند و از وی می‌خواهد به رسم پیشکش به پیشگاه سیمرغ به نیابت همگان مثنی پشم گوسفند بردارد و آن را روی عکس خورشید در آب بگذارد، کبوتر غرغرنکان به او پاسخ می‌دهد: چون ارباب‌ها امر و نهی مکن که من عقابی آزاده‌ام، بی‌حکم و دستور تو پشم خواهم آورد. اگرچه در این راه صید شوم. (تولایی ۱۳۸۰: ۱۳).

همچنین در *منطق الطیر استراليا* همچون منظومه عطار، در پایان سلوک، از خیل مرغان، سی مرغ به جا می‌مانند که در پی حیرت، حقیقت همچون آینه‌ای برایشان جلوه‌گر می‌شود و مرغان پویه آن دارند که مسائل دنیوی را کنار نهاده، به پیشگاه معبود حقیقی رو آورند و جمال الهی را در آینه دل بنگرند.

و - درون‌مایه اصلی هر دو منظومه (فنیکس و استراليا) همانند *منطق الطیر عطار*، عشق و حق است و پرندگان (سمبل انسان‌ها) در آنها شوق وصال در سر دارند تا به مقام حق و فنا برسند. جایگاه نهایی و معبود حقیقی که در *منطق الطیر عطار* ذات اقدس سیمرغ است، در *منطق الطیر استراليا* در نیم‌کره جنوبی و در منظومه فنیکس، باغی در مشرق زمین، به زیبایی و لطافت بهشت عدن، فردوس برین و رسیدن به عنقا و درختی به همین نام است.

در منظومه عطار، جایگاه سیمرغ، کوهی به نام قاف است. یاقوت حموی در *معجم البلدان* درباره قاف نوشته است:

کوهی است که گرداگرد زمین را فراگرفته است. گروهی بر آنند که جنس آن از زبرجد سبز است و رنگ سبز آسمان از آن است. (یاقوت حموی، بی‌تا: ۱۱۸)

«کازیمیرسکی درباره کوه قاف نوشته است: گویند عنقا بدان آشیان دارد و هم گویند مراد جبال قفقاز و قبق است» (لغت‌نامه دهخدا: ذیل واژه). در منظومه انگلیسی فنیکس جایگاه این پرنده درختی به نام عنقا است که شاید متأثر از اوستا باشد، چون در اوستا اصولاً از کوهی به نام جایگاه سیمرغ یاد شده، ولی آشیان سیمرغ را بر درخت ویسپویش^(۶) در میان دریای فراخکرت دانسته است (پورداوود ۱۳۷۷: ۱۲۵). توصیف درخت و شکوفه‌های زیبا و جاودانگی و معطر بودن آن، همه مانند روایت اوستاست. در شاهنامه فردوسی، البرزکوه محل آشیان سیمرغ معرفی شده و شیخ شهاب‌الدین سهروردی در تمثیل‌های خود از هر دو مفهوم کوه و درخت استفاده کرده است.

نتیجه

منظومه استرالیا نوشته آن فربرن همچون منطق الطیر عطار، ساختاری تعلیمی دارد و با هدفی آگاهانه و به شکل رمزی و نمادین، در نشان دادن اوضاع نابسامان جامعه و عصر خود می‌کوشد و در این راه، تلاش مرغان - که مظهر جان‌ها و نمونه و رمز مردم هستند - را برای رسیدن به حقیقت و مقصد اعلی نشان می‌دهد. گذر مرغان شیفته حقیقت از گذرگاه‌ها و مهالک دشوار به رهبری پرنده راهنما - که نقش پیر و مرشد را دارد - و مقاومت آنان همچون مقاومت سالک در برابر ارشاد پیر، از موضوعاتی است که با الهام از منطق الطیر عطار سروده شده است.

آن فربرن در این منظومه، تنها طرح اصلی منطق الطیر را گرفته و از حکایات فرعی در شعر او خبری نیست، در حالی که عطار در منظومه خود ۱۹۲ حکایت فرعی آورده است. در منطق الطیر استرالیا اقتباس از اشعار مولانا، جامی، حافظ و دیگران و همچنین آیات قرآنی و کلام سهروردی آورده شده که با دیگر عناصر شعری پیوندی طبیعی یافته‌اند.

منظومه فنیکس که از نظر زمانی بر هر دو منظومه مقدم است، نیز ساختاری تعلیمی

دارد و تلاش پرندگان (جان‌ها) را برای رسیدن به جانان (فردوس شرق) و با گذر از فراسوی زمان‌ها و مکان‌ها و مراحل سخت و دشوار، به رهبری پرنده راهنما، نشان می‌دهد. این همانندی و شباهت‌ها، ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که شاید مأخذ آنها داستان‌هایی بوده که از زبان پرندگان پیش از دوره اسلامی یا سده‌های اول در ادبیات ایران و هند بیان شده و به وسیله سراینده‌گان و نویسندگان به زبان‌های گوناگون ترجمه شده است.

پی‌نوشت

۱- شماره ابیات در چاپ پاریس (۱۸۷۵ م)، ۴۶۴۷۰ بیت و به نوشته استاد فروزانفر در کتاب شرح احوال و تحلیل آثار عطار (۱۳۴۰)، دارای ۴۴۵۸ بیت و ۱۷۴ حکایت است. محمد جواد مشکور در پیشگفتار خود بر چاپ تبریز (۱۹۶۱)، تعداد ابیات را ۴۶۰۰ بیت دانسته است (برزی ۱۳۷۴: ۱۳۴). در تصحیح سید صادق گوهرین، شماره ابیات ۴۶۹۶ و در چاپ دکتر شفیع کدکنی ۴۷۲۹ بیت است.

۲- این منظومه با مقدمه، تصحیح و تعلیقات ارزنده به‌وسیله انتشارات سخن در تهران (۱۳۸۴) به زیور طبع آراسته شده است.

۳- سوره نمل (۲۷: ۱۶) از گفته سلیمان: ای مردم ما زبان پرندگان آموخته‌ایم.

۴- این رساله گمنام، به همراه رساله الطیر ابن سینا که شارح آن عمر بن سهلان ساوی است، به اهتمام محمدحسین اکبری به‌وسیله انتشارات الزهراء، در سال ۱۳۷۰ در تهران به چاپ رسیده است.

۵- کین وولف، شاعر انگلیسی کهن (اوایل سده نهم میلادی)، آدمی مذهبی بوده که دست کم سراینده چهار منظومه است: جولیا، سرنوشت حواریون، مسیح، الینه، (تراویک ۱۳۷۶، ج ۲: ۹۶۸).

۶- ویسپویش: به معنای همه را درمان بخش، در بندهش به صورت هم‌اک پزشک یعنی پزشک و دارو و درمان همه چیز آمده است. پورداوود توضیح داده است: ویسپویش اوستا یا هم‌اک پزشک پهلوی، صفت درخت مذکور است. اسم خود آن

س ۴ - ش ۱۲ - پاییز ۸۷ _____ از منظومه فنیکس تا منطق الطیر عطار و استرالیا / ۹۷
درخت در کتب پهلوی (هرویسپ تخمک) ضبط شده است، یعنی درخت کلیه گیاه و
رستنی (پورداوود ۱۳۷۷، ج ۱: ۵۷۷)

کتابنامه

- ابجدیان، امرالله ۱۳۷۱. تاریخ ادبیات انگلیسی (ادبیات انگلیسی قدیم). ج ۱. چ ۲. شیراز: دانشگاه شیراز.
- ابن سینا. ۱۳۷۰. رساله الطیر. شارح: عمر بن سهلان ساوی. به اهتمام محمدحسین اکبری. چ ۱. تهران: الزهرا.
- ابن ندیم. ۱۳۶۶. الفهرست. ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد. تحقیقات و تعلیقات نوین مهین جهان‌بلگو تجدد. چ ۱. تهران: امیرکبیر. برهان قاطع.
- برزی، اصغر. ۱۳۷۴. شرح کامل منطق الطیر نیشابور. چ ۲. بناب: اعظم.
- پورداوود، ابراهیم. ۱۳۷۷. یشتها. چ ۱. تهران: اساطیر.
- تولایی، محمد. ۱۳۸۰. «از منطق الطیر عطار نیشابوری تا منطق الطیر استرالیایی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دوره اول. ش ۱.
- تراویک، باکتر. ۱۳۷۶. تاریخ ادبیات جهان. ترجمه عربعلی رضایی. چ ۲. تهران: فرزاد.
- زرین کوب، عبدالحسین. ۱۳۶۲. با کاروان حله (مجموعه نقد ادبی). چ ۵. تهران: جاویدان.
- سلطانی گردفرامری، علی. ۱۳۷۲. سیمرغ در قلمرو فرهنگ ایران. چ ۱. تهران: مبتکران.
- عطار نیشابوری. ۱۳۸۴. منطق الطیر. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. چ ۱. تهران: سخن.
- عفیف عسیران. ۱۹۶۸. عین القضاة همدانی. بیروت.
- فروزانفر، بدیع الزمان. ۱۳۴۰. شرح احوال و نقد آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. چ ۱. تهران: انجمن آثار ملی. لغت‌نامه دهخدا.
- محمدی، هاشم. ۱۳۸۲. «منظومه فنیکس». کیهان فرهنگی، س ۲۰. ش ۲۰۶.
- منزوی، علینقی. ۱۳۷۹. سیمرغ و سی مرغ. چ ۱. تهران: راه مانا.

یاقوت حموی. بی‌تا. معجم‌البلدان. تهران: چاپ اسدی.
یوسفی، حسنعلی. ۱۳۷۴. «نقد تحلیلی حکایت‌های بلند منطق‌الطیر». بینالود (ویژه کنگره
جهانی بزرگداشت عطار). ش ۹.